

RECHTSPLURALISME

De rivierbanken van de Niger, die zich langzaam door het zanderige Mali slingert, horen volgens het kadaster toe aan de Staat. Wie gaat kijken hoe de eigendom lokaal geregeld is, treft een heel ander beeld: dat van het gewoonterecht. In het regenseizoen is het gebied van de Bozo, die er met hun boten uit boomstammen vissen. Trekt de rivier zich terug, dan mogen vrouwen op de drassige grond groenten verbouwen. Weer later in het jaar is de grond van de herders, die hun dieprode koeien op de stoppelige vlakten laten grazen.¹

Een ander voorbeeld. In Nederland wordt iedereen in gelijke gevallen gelijk behandeld, zo staat niet alleen in de Grondwet maar ook nog eens op plakaten op scholen, in stadhuizen en in Den Haag in steen gekerfd. Toch denken de strenggereformeerden daar heel anders over. Mannen en vrouwen zijn misschien gelijkwaardig, maar niet gelijk, en hebben ieder hun eigen rol in het publieke leven. Een samenwonende homoseksueel is niet welkom als leerkracht op een reformatorische school; de strenggereformeerde lezing van de Bijbel geldt hier immers als richtsnoer voor het dagelijkse leven.²

Nog eentje. Terwijl het Internationaal Strafhof in Den Haag al sinds de oprichting jaagt op de rebellenleider Joseph Kony gaan in het Noorden van Uganda, waar vluchtelingen na twintig jaar verwoesting langzaam uit de kampen terugtrekken naar de dorpen, steeds meer stemmen op om de nadruk te leggen op traditionele mechanismen van geschillenbeslechting. Het *matu oput*, bijvoorbeeld: het gezamenlijk drinken van sap uit bittere wortels. Of het ritueel van de *Nyuo Tong Gweno*, waarbij teruggekeerde soldaten onder tromgeroffel op een rauw ei stappen en vervolgens hun excuses aanbieden aan hun slachtoffers, om een nieuw begin te markeren.³

Alliedrie de voorbeelden trekken de aandacht van rechtspluralisten. Het rechtspluralisme staat voor de rechtssociologische studie van het naast elkaar bestaan van verschillende normatieve ordes binnen één sociaal-politiek veld en hun onderlinge wisselwerking.⁴ Rechtspluralisten doen veldwerk van Staphorst tot Samoa en richten zich daarmee op *law in action* in plaats van *law in the books*.⁵ Beleidsmakers en juristen, of zij nu binnen of buiten Nederland werken, kunnen aan het rechtspluralisme inzichten ontleen in de

¹ Zie bv Gerti Hesseling, Moussa Djiré and Barbara Oomen eds., *Le droit en Afrique: Expériences locales et droit étatique au Mali*, (2005).

² Oomen, Barbara, Joost Guijt, Iris Meijvogel, Matthias Ploeg, and Niels Rijke. 2010. Van Walswetten en de Wil van God: orthodox protestantse perspectieven op de gelijkebehandelingszaken. *Nederlands Juristenblad* 85:216-222.

³ Tim Allen, *Trial Justice: The International Criminal Court and the Lord's Resistance Army*, (2006); Joanna Quinn, *Beyond Truth Commissions: Indigenous Reconciliation in Uganda*, *The Review of Faith and International Affairs* 4 (2006): 31-37; Luc Huyse and Mark Salter, *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences*, 203 (2008).

⁴ Voor een vergelijkbare definitie: Von Benda-Beckmann, Franz. 1997. Citizens, Strangers and Indigenous people. *Law and Anthropology* 9: 1. Zie ook: Ralph Michaels, *Global Legal Pluralism*, *Annual Review of Law and Social Science* 2009 (2009), p. 245.

⁵ Samoa was de plaats waar Margaret Mead haar klassieke onderzoek deed, Staphorst gold als veldwerklocatie voor Govert van den Bergh: Mead, Margaret. 2009. *Coming of Age in Samoa; a Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*: Books LLC. Original edition, 1928; Van den Bergh, Govert. 1980. *Staphorst en zijn gerichten : verslag van een juridisch-antropologisch onderzoek*. Meppel: Boom. De term *law in action* is afkomstig van Pound: Pound, Roscoe. 1910. *Law in Books and Law in Action*. *American Law Review* 44 (12).

sociale werking van het recht, en de ingewikkelde verhouding tussen recht en culturele en religieuze diversiteit in een gegeven context. Dit stuk beoogt dan ook niet alleen een introductie te geven in het begrip ‘rechtspluralisme’, maar ook te laten zien wat het toegenomen belang is van dit begrip in de context van globalisering.

Deze introductie geeft eerst een korte *begripsgeschiedenis* van het rechtspluralisme, dat wortelt in de koloniale studie van onder andere het adatrecht, in de jaren tachtig een heropleving beleefde en tegenwoordig steeds meer oog heeft voor de effecten van globalisering. Vervolgens volgt aandacht voor de rechtspluralistische *inzichten* in de kernbegrippen ‘recht’, ‘cultuur’ en ‘gemeenschap’. De verhouding tussen *globalisering* en het rechtspluralisme staat centraal in een derde paragraaf. Daarbij geldt dat de verschillende normatieve ordes die het rechtspluralisme bestudeert steeds minder op zichzelf staan, maar een voortdurende en complexe wisselwerking ondergaan: het statelijk recht en internationale mensenrechten beïnvloeden het gewoonterecht, en dat gewoonterecht ondervindt steeds meer formele, statelijke erkenning. Deze *interacties* en hun gevolgen staan centraal in een voorlaatste paragraaf, waarna er ruimte is voor een samenvatting van wat het rechtspluralisme de Nederlandse jurist aanzichten biedt.

1. Begripsgeschiedenis

Het rechtspluralisme wortelt in de rechtsantropologie, waaraan het de voorkeur ontleent voor empirisch onderzoek en de belangstelling voor ‘het andere’. Montesquieu had in zijn *Over de geest van de wetten* al een scherp oog voor culturen wereldwijd en beschreef met verve de weledwetten bij de Romeinen, de huwelijksgebruiken bij de Samnieten en het Chinese keizerlijk gebruik om zelf de grond te openen om het volk aan te moedigen tot ploegen.⁶ Toch begint de daadwerkelijke rechtsantropologie met het werk van Malinowski, die in het begin van de twintigste eeuw jarenlang in Melanesië woonde om daar te bestuderen hoe de eilanders zonder formele wetten toch orde handhaafden – bijvoorbeeld via roddels en beledigingen.⁷ De etnografische methode werd de standaard, en in een reeks vervolgstudies schetsten rechtsantropologen het gewoonterecht van bijvoorbeeld de Cheyenne in Amerika, en de Chagga en Nuer in Afrika.⁸ In de eerste instantie werden traditionele rechtsstelsels vaak geschetst als tijdloos, homogeen en geïsoleerd, waarbij de vroege rechtsantropologen niet alleen lokale praktijken optekenden maar ook zochten naar algemene processuele en inhoudelijke wetmatigheden. Zo betoogde Gluckman op basis van de eerder ontwikkelde ‘trouble-case method’ dat er een standaard is voor wat mensen wereldwijd als strafbaar beschouwen; die van de ‘reasonable man’.⁹

⁶ Montesquieu, Charles de Secondat Baron de. 2006. *Over de geest van de wetten*. Translated by J. Holierhoek. Amsterdam: Boom. Original edition, 1748, XIV-8

⁷ Zie bv Malinowski, Bronislaw. 1984. *Argonauts of the West-Pacific*. Prospect Hights: Waveland. Original edition, 1922.

⁸ Voor een goed overzicht van alle klassieke studies van de rechtsantropologie Donovan, James M. 2008. *Legal anthropology: an introduction*. Lanham: Altamira Press, 62-68

⁹ Gluckman, Max. 1955. *The judicial process among the Barotse of Northern Rhodesia*. Manchester: Manchester University Press; De methodologische nadruk op conflicten (‘trouble-cases’) werd geïnitieerd door Hoebel, E.A., and K. Llewellyn. 1941. *The Cheyenne way : conflict and case law in primitive jurisprudence*. Norman: University of Oklahoma Press.

De vraag in hoeverre lokale rechtsbeginselen en procedures een universele ondertoon hebben – nog steeds actueel in discussies over mensenrechten¹⁰ – stond centraal in een van de beroemdste polemieken uit de rechtsantropologie: die tussen Gluckman en Bohannan. Zij voerden in de jaren zestig een verhitte discussie over de vraag of lokale begrippen in algemene rechtsbeginselen vertaald moeten en kunnen worden. Terwijl Gluckman een Engelstalig juridisch etiket plakte op dat wat hij onder de Tswana observeerde, stelde Bohannan bijvoorbeeld ‘Ik kan *jir* niet in een Engels woord vertalen; dit zou afbreuk doen aan de kracht en waarheid van het begrip’.¹¹ Vanwege de fundamentele inzet van de discussie – het doel van de rechtsantropologie – kwamen de heren nooit tot een akkoord. Wel is de rechtsantropologie steeds geneigd gebleven om lokale uniciteit te benadrukken, boven universele principes.¹² Zo maakte de American Anthropological Association in 1948 bezwaar tegen de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, omdat etnografische data het idee van universele rechten niet ondersteunden.¹³

Hoewel niet altijd als zodanig bedoeld, vormden de eerste rechtsantropologische studies vaak bouwstenen voor het koloniale project van ‘verdeel en heers’ – veel kolonistoren handhaafden immers orde door de erkenning van traditionele leiders en traditionele rechtsstelsels.¹⁴ Zo vormde Schapera’s *Handbook of Tswana Law and Custom*, met een op jarenlang veldwerk gebaseerd overzicht van het familie-, eigendoms- en contractenrecht onder de Tswana, een inspiratiebron voor de koloniale heersers in Botswana en Zuid-Afrika.¹⁵ In Nederlands-Indië maakten de Nederlanders gebruik van het werk van Van Vollenhoven in de formele erkenning van het *adatrecht* waarbij in essentie flexibele en lokale gebruiken ‘bevroren’ werden, en ondergeschikt gemaakt aan het Nederlands recht.¹⁶

Het einde van de koloniale tijd bracht dan ook in veel landen een radicale afschaffing van het formele gewoonterecht met de gelijkschakeling van ‘custom, culture and tribe’, en een nadruk op modernisering. In de praktijk bleven de stelsels van gewoonterecht vaak gewoon bestaan, bleven de stamhoofden grond uitgeven en mensen trouwen, scheiden en

¹⁰ Zie bv Ishay’s zoektocht naar een universele basis voor het mensenrechtengedachtegoed: Ishay, Micheline R. 2004. *The History of Human Rights: from Ancient Times to the Globalization Era*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

¹¹ Bohannan, Paul. 1989. *Justice and Judgment Among the Tiv*. Prospect Heights: Waveland Press.

¹² Zie ook Donovan, 166

¹³ Goodale, Mark. 2006. Toward a Critical Anthropology of Human Rights. *Current Anthropology* 47 (3). De AAA is later op deze verklaring teruggekomen, zie ook Wilson, Richard A. 1997. *Human Rights, Culture & Context: An Introduction*. In *Human Rights, Culture & Context: Anthropological Perspectives*, edited by R. A. Wilson. Chicago: Pluto Press.

¹⁴ Zie bv Mann, Kristin, and Richard Roberts, eds. 1991. *Law in Colonial Africa*. Edited by A. Isaacman and L. White, *Social History of Africa*. Portsmouth: Heinemann Educational Books; W. J. Mommsen and J. A. De Moor. 1992. *European Expansion and Law: The Encounter of European and Indigenous Law in 19th- and 20th Century Africa and Asia*, edited by. Oxford & New York: Berg Publishers

¹⁵ Schapera, Isaac. 1955. *A handbook of Tswana law and custom*. London: Oxford University Press. Original edition, 1938.

¹⁶ Fasseur, Cees. 1992. Colonial Dilemma: Van Vollenhoven and the Struggle Between Adat Law and Western Law in Indonesia. In *European Expansion and Law* (noot 9); Van Vollenhoven, Cornelis. 1918, 1931, 1933. *Het adatrecht van Nederlandsch-Indië*. Vol. 3 vols. Leiden: Brill;

Von Benda-Beckmann, Keebet, and Fons Strijbosch, eds. 1986. *Anthropology of law in the Netherlands: essays on legal pluralism*. Vol. 116, *Verhandelingen van het KITLV*. Dordrecht: Foris Publications.

erven volgens lokale gebruiken. Ook een nieuwe generatie rechtsantropologen bleef deze processen bestuderen, maar wel met veel meer aandacht voor de politieke en processuele kant van rechtsvorming op lokaal niveau. Zo ontcrachtten Comaroff en Roberts de zoektocht naar vaste regels en instituties van hun voorgangers door te stellen dat onder de Tswana 'regels eerder een los repertoire vormden dan een intern consistente code, en het hen niet zoveel kon schelen als deze regels soms in tegenspraak waren, en dat vrijwel iedere gedraging of verhouding ook anders normatief geduid kon worden. Ook al werden argumenten uitgewisseld en besluiten genomen, het bleef heel moeilijk om uitkomsten op basis van de feiten te voorspellen.'¹⁷ Ook Nader legde in een bijzonder invloedrijke studie de nadruk op het recht als *proces*, ingebed in politieke verhouding. Dit, zo stelde zij, vroeg ook om aandacht voor individuen en hun keuzes in plaats van voor groepen en instituties, voor processen in plaats van voor structuren.¹⁸

Ondanks de gestage theorievorming hadden de rechtsantropologen, met hun voorkeur voor langdurig veldwerk op het verafgelegen platteland, vaak nog een blinde vlek: die voor de rol van de staat en de verhouding tussen het statelijk recht en het gewoonrecht. Zo waarschuwde Roberts aan het begin van een standaardwerk uit 1978: 'ik ga niet in op de verhouding van deze kleinschalige maatschappijen tot de staten waarvan zij inmiddels allemaal deel uitmaken'.¹⁹

Hierin kwam verandering met de opkomst van het rechtspluralisme, dat zowel een wisseling van perspectief als van ideologie onder rechtsantropologen met zich meebracht. Het begrip rechtspluralisme werd al in de jaren zeventig gebruikt.²⁰ Zo hanteerde Gilissen in *Le Pluralisme Juridique* het begrip in tegenstelling tot een monistisch rechtsbegrip. In de bundel beschreef Vanderlinden rechtspluralisme als "l'existence, au sein d'une société déterminée, de mécanismes juridiques différents s'appliquant à des situations identiques"²¹ Hooker gaf medio jaren zeventig een overzicht van de pluralistische rechtssystemen in Azië, Afrika en het Midden-Oosten. Toch raakte het begrip pas echt in opkomst na een conferentie over 'People's law and State law' in Bellagio in 1985, de oprichting van een *Commission* en een *Journal on Legal Pluralism*.²² Het centrale aandachtspunt in deze vroege jaren was het ter discussie stellen

¹⁷ Comaroff, John L., and S. Roberts. 1981. *Rules and Processes: The Cultural Logic of Dispute in an African Context*. Chicago: Chicago University Press, 18.

¹⁸ Nader, Laura, and H. Todd, eds. 1978. *The Disputing Process: Law in Ten Societies*. New York: Columbia University Press.

¹⁹ Roberts, Simon. 1979. *Order and Dispute: an introduction to legal anthropology*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 9. Een uitzondering hierop vormt het werk van Sally Falk Moore, hieronder besproken.

²⁰ Voor een uitgebreide begripsgeschiedenis zie ook B. Tamanaha. "Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global?" *Sydney Law Review* 30 (2008): 375-410; M. Hertogh, "What is Non-State Law? Mapping the Other Hemisphere of the Legal World." *International Governance and Law: State Regulation and Non-State Law*. Eds. Janneke Van Schooten and Jonathan Verschuuren., 2008. 11-30; Franz Von Benda-Beckmann and Keebet Von Benda-Beckmann. "Transnationalisation of Law, Globalisation and Legal Pluralism: A Legal Anthropological Perspective." *Globalisation and Resistance: Law Reform in Asia since the Crisis*. Eds. Christoph Antons and Gessner V. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2007. Web., Sally Falk Moore. *Law and Anthropology: A Reader*. Malden & Oxford: Blackwell Publishers, 2005. Web. Keebet Von Benda-Beckmann and Fons Strijbosch, eds. *Anthropology of law in the Netherlands: essays on legal pluralism*. 116 Vol. Dordrecht: Foris Publications, 1986

²¹ J. Vanderlinden, Essay de Synthèse, in Gilissen 1917: 19

²² Zie het standaardartikel in het eerste nummer van de JLP: Griffiths, J. 1986. What is legal pluralism? *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 24:1-55 en <http://www.commission-on-legal-pluralism.ch/>

van het juridische centralisme. In de locus classicus van het rechtpluralisme *What is Legal Pluralism?* maakte J. Griffiths een onderscheid tussen zwak (weak, juristic, classic) pluralisme waarin de staat verschillende rechtsnormen erkent, en sterk (strong, deep, new) pluralisme dat vanuit sociaalwetenschappelijk perspectief alle normen beziet die het menselijk handelen in een gegeven context reguleren.²³ Het onderzoeksobject was ‘de verhouding tussen het formele rechtstelsel en andere vormen van ordening die er deels mee verbonden, maar ook deels van gescheiden zijn’.²⁴ Met hun aandacht voor het samenspel tussen het statelijk recht en andere vormen van ordening beoogden de rechtpluralisten, veel meer dan hun voorgangers, een normatief doel: de erkenning van het bestaan – ook binnen het recht – van deze andere normatieve ordes.

Zeker binnen de ontwikkelingscontext waren zij hierin bijzonder succesvol. Na jaren van aandacht voor ‘the rights to options’ kenmerkten de jaren negentig zich door een nadruk op ‘rights to roots’.²⁵ De postkoloniale nadruk op modernisering werd weggevaagd door een roep om de erkenning van rechten van inheemse volkeren, communaal grondbezit en van het multiculturalisme in westerse samenlevingen.²⁶ Er zijn veel redenen voor deze nadruk op het ‘eigene’ en het ‘traditionele’, waaronder de combinatie van globalisering, het échec van de natiestaat en de veelal daarmee samenhangende decentralisatie. Hoe het ook zij, het eind van de 20e eeuw werd gekenmerkt door een toename van de formele erkenning van rechtpluralisme wereldwijd – culturele rechten, de rechten van inheemse volkeren, formele erkenning van het gewoonterecht.²⁷ Ook riepen steeds meer ontwikkelingsorganisaties op tot respect voor het rechtpluralisme, bijvoorbeeld op het gebied van traditionele rechtspleging en het grondenrecht.²⁸

Ondertussen hadden de rechtpluralisten hun aandachtsveld verschoven van de voormalig koloniën, en de rurale gebieden, naar de rest van de wereld, en ook de stedelijke omgeving. In wat Merry eind jaren negentig *new legal pluralism* noemde stonden niet alleen religieus recht centraal, maar ook zelfregulering in bedrijven, het werk van vakbonden, etnische groeperingen, de maffia enzovoorts. In dit nieuwe rechtpluralisme ging het niet meer om het bestuderen van het effect van statelijk recht op de maatschappij, maar om de complexe wederzijdse verhouding tussen formele en informele normatieve ordes.²⁹ Daarbij richtten de rechtpluralisten hun blik dus ook op van verschillende normatieve ordes binnen een sociaal-politiek veld, ook van nut in westerse samenlevingen. Al in de jaren zeventig deed Sally Falk Moore onderzoek naar

²³ Griffiths.

²⁴ Merry, Sally Engle. 1988. Legal Pluralism. *Law and Society Review* 22 (5):873

²⁵ De Sousa Santos, B. 1992. State, Law and Community in the World System: An Introduction. *Social & Legal Studies* 1:131-142.

²⁶ Oomen, Barbara. 2005. *Chiefs in South Africa: Law, Power and Culture in the Post-Apartheid Era*. Oxford; Pietermaritzburg & New York: James Currey; University of KwaZulu-Natal Press & Palgrave Young, Crawford, ed. 1999. *The Accommodation of Cultural Diversity: case studies*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press.

²⁷ Sheleff, Leon. 2000. *The Future of Tradition: Customary Law, Common Law, and Legal Pluralism*. Edited by F. Cass. London and Portland.

²⁸ IDEA. 2008. *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences*, edited by L. Huyse and M. Salter. Stockholm: IDEA; International Council on Human Rights Policy. 2009. *When Legal Worlds Overlap: Human Rights, State and Non-State Law*. In 2009. Versoix: International Council on Human Rights Policy; UNDP. 2004. *Cultural liberty in today's diverse world*. New York: United Nations Development Programme

²⁹ Merry. 873

zelfregulering in de New-Yorkse naai-ateliers, en wees op de parallellen met de Chagga in Tanzania.³⁰ Laura Nader riep in dezelfde tijd rechtsantropologen op ‘to study up’, en daarmee ook de eigen samenlevingen te bestuderen.³¹ In Nederland verscheen begin jaren tachtig een uitgebreide etnografische studie naar de normen en de handhaving ervan in Staphorst, *Staphorst en zijn gerichten*.³² Ook recente rechtsantropologische studies naar het gereformeerde denken over gelijkebehandelingswetgeving laten zien hoezeer het normatieve kader binnen deze groep – waar homoseksualiteit geldt als zonde, en vrouwen een specifieke Bijbelse plaats hebben – afwijkt van de normen gereflecteerd in het statelijk recht.³³

Centraal in de conceptualisering van rechtpluralisme in de afgelopen decennia staat globalisering. Zo illustreerde Von Benda-Beckmann in 1999 het belang van transnationaal recht in de bestudering van het rechtpluralisme met discussies over het recht op water in Nepal: daar definiëren de staat, lokale gemeenschappen, nationale en internationale donoren dit recht anders, ten koste van – bijvoorbeeld – de betrokken vrouwen.³⁴ De centrale uitdaging in het rechtpluralisme, schreef A. Griffiths in 2002, is het ontwikkelen van een perspectief op de verhouding tussen het lokale, het regionale, het nationale en het mondiale dat verder gaat dan een geëssentialiseerd cultuurbegrip. Daarbij staan de machtsverhoudingen en de kennisproductie in een gegeven context centraal, waarbij de uitkomsten een product van zowel globalisering en de lokaliteit zijn, maar nooit universeel.³⁵ Daarbij staat juist de wisselwerking tussen normatieve ordes centraal – door Santos ooit “poreuze legaliteit” genoemd.³⁶ Het gaat dan steeds meer om een “dialectische analyse van de verhouding tussen normatieve ordes dat een raamwerk biedt voor de analyse van de dynamiek van het opleggen van recht en het verzet ertegen”.³⁷

De migratiesamenleving, en de andere gevolgen van globalisering, maken dat een dergelijk rechtpluralistisch perspectief steeds toepasselijker is. Naast de Staphorster gerichten, als institutie om naleving van specifieke normen na te leven, keken rechtsantropologen in de afgelopen jaren naar de rol van de Alevitische Sem³⁸, de Joodse Bet Din³⁹ en de Shariarechtbanken⁴⁰ in het handhaven van specifieke normen in de

³⁰ Falk Moore, Sally. 1973. Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study. *Law and Society Review* 7:719-746.

³¹ Nader, Laura. 1972. Up the anthropologist-Perspectives gained from studying up. In *Reinventing Anthropology*. New York, Pantheon Books, edited by D. H. Hymes. New York: Pantheon Books.

³² Van den Bergh, Govert. 1980. *Staphorst en zijn gerichten* : verslag van een juridisch-antropologisch onderzoek. Meppel: Boom.

³³ Oomen, Barbara. 2010. 'Je moet een broedende hen niet storen'. De SGP-zaak van onderen. In *Rechtspraak van buiten: Negenendertig door de rechtssociologie geïnspireerde annotaties*, edited by N. Doornbos, N. Huls and W. Van Rossum. Deventer: Kluwer.

³⁴ Keebeth Von Benda-Beckmann. *Transnationale dimensies van rechtpluralisme*. Deventer: Gouda-Quint, 1999. Web. Von Benda-Beckmann and Von Benda-Beckmann.

³⁵ A. Griffiths 2002, supra n. 20

³⁶ Richard Wilson. "Reconciliation and Revenge in Post-Apartheid South Africa." *Current Anthropology* 41.1 (2000): 75-98. Web.

³⁷

³⁸ Van Rossum, Wibo. 2008. Religious Courts Alongside Secular State Courts: The Case of the Turkish Alevi. *Law, Social Justice & Global Development Journal* 2.

³⁹ Kusters, Joke. 2009. 'It's Not Just a Good Idea, it's *The Law*'. The Significance of *Halacha* as Experienced by *Hasidic* Women in Antwerp. In *Legal Anthropology from the Law Countries*, edited by A. Böcker, W. Van Rossum and H. Weyers. Amsterdam: Reed Business.

schaduw van het formele recht. Terwijl een van de normatieve vragen die hierbij telkens speelt is of deze rechtbanken ook formele erkenning zouden moeten genieten, zoals via de arbitragewetgeving in Canada en Engeland, zijn rechtsantropologen vooral geïnteresseerd in de feitelijke (empirisch) positie van deze rechtbanken.

Een van de voortdurende discussies over het rechtspluralisme blijft de definitie van recht. Tamanaha fulmineerde bijvoorbeeld in de jaren negentig tegen “de zothed van een sociaal-wetenschappelijke definitie van rechtspluralisme”.⁴¹ Zoals in de volgende paragraaf wordt besproken kwam hij uit op een gecontextualiseerd rechtsbegrip. Hierbij is het van belang om verschillende normatieve ordes te onderscheiden: de officiële rechtssystemen, traditionele normatieve systemen (zoals het tribale recht), religieuze normatieve systemen (zoals de Shari’a), economische normatieve systemen (zoals de *lex mercatoria*), functionele normatieve systemen (zoals zelfregulering in een ziekenhuis of een school) en de normen die gelden binnen een gemeenschap (de Nederlandse normen en waarden).⁴²

Naast dit expliciete rechtssociologische denken over recht in een bepaalde context wordt, weer als gevolg van globalisering, het begrip rechtspluralisme steeds meer door positiefrechtelijk ingestelde juristen gebruikt. Dit vooral om de meerlagige rechtsorde te beschrijven die ontstaat door het toegenomen samenspel van internationaal, Europees en nationaal recht in de beantwoording van concrete rechtsvragen.⁴³ Teubner gebruikte het begrip rechtspluralisme bijvoorbeeld om te laten zien dat het zwaartepunt van de rechtsvorming steeds meer buiten dat van nationale staten ligt.⁴⁴ De uitbreiding van de wereldgemeenschap leidt tot een fragmentatie van normen, waardoor bijvoorbeeld het gebruik van onderdelen van de Indiaase *Neem* boom enerzijds gereguleerd wordt door internationaal intellectueel eigendomsrecht, en anderzijds door traditionele normen die ook juridisch bescherming genieten. Ook het *Kadi*-arrest werd door juristen in rechtspluralistische termen geanalyseerd: het besluit van de VN-veiligheidsraad dat ten grondslag lag aan het bevrozen van de vermeend terrorist Dhr Kadi, en de vernietiging van dit besluit door het Europees Hof laat zien hoezeer twee afwijkende normatieve stelsels op een zaak van toepassing waren.⁴⁵

Ook in het denken over het constitutionaliseren van de internationale rechtsorde doet het begrip rechtspluralisme opgang.⁴⁶ Het feit, bijvoorbeeld, dat Nederland steeds sterker te maken heeft met een meerlagige rechtsorde waarbij normen vastgesteld op Europees en

⁴⁰ Berger, Maurits. 2007. Sharia in Nederland is vaak keurig Nederlands. *Ars Aequi* 6:506-510; Otto, Jan Michiel, A.J. Dekker, and L.J. Van Soest-Zuurdeeg, eds. 2006. *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

⁴¹ Brian Tamanaha. "The folly of the "social scientific" concept of legal pluralism." *Journal of Law and Society* (1993): 192-217. Print.

⁴² Brian Tamanaha. "Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global?" *Sydney Law Review* 30 (2008): 375-410. Print.

⁴³ Michaels, Ralph. 2009. Global Legal Pluralism. *Annual Review of Law and Social Science* 2009 (5):243-262.

⁴⁴ Teubner, Gunther, and Peter Korth. 2009. Two kinds of legal pluralism: collision of transnational regimes in the double fragmentation of world society. In *Regime Interaction in International Law: Theoretical and Practical Challenges*, edited by M. Young. forthcoming.

⁴⁵ Besson, Samantha. 2009. European Legal Pluralism after Kadi. *European Constitutional Law Review* 5:237-264.

⁴⁶ Zie bv M.L.H.K. Claes, , Post, past, beyond and back: On the unbearable lightness of constitutional pluralism, in N. Wlaker, S. Tierney, & J. Shaw (Eds.), *Europe's constitutional mosaic*, 2008

internationaal niveau aan belang toenemen, wordt door internationaal juristen wel als rechts- of constitutioneel pluralisme geduid. Als rechtssociologische benadering gaat het rechtspluralisme echter verder dan alleen maar het identificeren van het samenspel van formele wetten uit verschillende bronnen. Hier spelen vragen als: hoe komt het toch dat de constitutionalisering van de Europese rechtsorde de nadruk op de ‘eigen’ constitutionele identiteit lijkt te versterken? Wat zijn de sociale en politieke redenen voor het feit dat mensenrechten in Nederland minder vaak toepassing vinden dan grondrechten uit de Grondwet? Hoe beïnvloedt het Nederlands’ buitenlands beleid de ‘lokale’ implementatie van mensenrechten? Wat, kortom, is de wederzijdse invloed van verschillende normatieve ordes op dit gebied.

Het theoretiseren en bestuderen van de gevolgen van globalisering voor het recht staan dus centraal in het meest recente hoofdstuk in de begripsgeschiedenis van het rechtspluralisme. De belangrijkste inzichten op dit gebied van globalisering en rechtspluralisme komen later aan bod. Eerst, echter, is het tijd voor een korte synthese van het denken over drie begrippen die waarschijnlijk altijd binnen het rechtspluralisme centraal zullen blijven staan.

2. Constanten: de kernbegrippen recht, cultuur, gemeenschap

In plaats van alleen maar op veraf gelegen eilanden bewegen rechtspluralisten zich vandaag tussen de wandelgangen van de VN-gebouwen in Genève en de bergen van Bolivia om de claims van inheemse volkeren bestuderen, of tussen de Amsterdamse wallen en Nigeria om te kijken naar de rol van voodoo in het ronselen van prostituees.⁴⁷ Hoewel deze ‘multi-sited ethnography’ leidt tot veel vliegrepen, is de onderzoeksmethode niet zo heel anders als in de tijd van Malinowski.⁴⁸ Nog steeds kijken rechtspluralisten ‘van onderop’ naar het recht, waarbij zij door langdurige participerende observatie, het leren van de taal waar relevant en het intensief bestuderen van de normatieve orde(s) in kwestie een zoveel mogelijk ‘emisch’ perspectief innemen.⁴⁹ Een veel gehanteerde methode is die van de ‘grounded theory’ waarbij een onderzoek – of dit nu gaat om shariarechtbanken in Nederland of de formulering van WHO-normen – zich niet richt op het toetsen van vooraf geformuleerde theorieën maar eerder op theorievorming aan de hand van dat wat de onderzoeker tegenkomt.⁵⁰ Dit perspectief ‘van onderop’ en ‘van

⁴⁷ Goodale, Mark, and Sally Engle Merry. 2007. *The Practice of Human Rights: Tracking Law between the Global and the Local*, Cambridge Studies in Law and Society. Cambridge: Cambridge University Press; Merry, Sally Engle. 2006. Transnational Human Rights and Local Activism: Mapping the Middle. *American Anthropologist* 108 (1):38-51

⁴⁸ Marcus, George. 1995. Ethnography in/of the world system: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24:95-117; Starr, June, and Mark Goodale, eds. 2002. *Practicing Ethnography in Law: New Dialogues, Enduring Methods*. New York: Palgrave Macmillan.

⁴⁹ Emisch en etisch zijn twee belangrijke perspectieven binnen de maatschappij en gedragswetenschappen, waarbij het eerste ziet op het menselijk gedrag ‘van binnenuit’, en het tweede het gedrag van buitenaf beschrijft.

⁵⁰ Of in ieder geval om een wisselwerking tussen de twee. Zie Glaser, B., and A. Strauss. 1967. *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine; Bentzon, Agnete Weis, Anne Hellum, Julie Stewart, Welshman Ncube, and Torben Agersnap. 1998. *Pursuing Grounded Theory in Law: South-North Experiences in Developing Women's Law*. Vol. 1, *North-South Legal Perspectives*. Tano-Aschehoug: Mond Books; Charmaz, Kathy. 2006. *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. London: Sage.

binnenuit' beïnvloedt ook het algemene rechtspluralistische denken over centrale begrippen als recht, cultuur en gemeenschap.

Recht

Een van de meest verhitte en misschien ook improductieve debatten binnen het rechtspluralisme gaat over de definitie van 'recht'.⁵¹ Dit hangt natuurlijk samen met een van de belangrijkste doelstellingen van het rechtspluralisme – het ter discussie stellen van het monopolie van het statelijke recht – en met de empirische benadering. Deze maken dat een klassieke juridische definitie van recht, als dat wat te vinden is in de wetboeken, de doctrine en de jurisprudentie, niet volstaat. De vraag is echter: wat geldt dan *wel* als recht?

De pogingen om tot een meer sociaal-wetenschappelijke definitie van recht te komen zijn grosso modo in te delen in twee stromingen.⁵² De eerste, die dateert uit de tijd van Malinowski en Ehrlich, legt de nadruk op de normatieve orde binnen een sociale groep. Een probleem is hier dat recht dan wel een heel breed begrip wordt. Zoals Moore het verwoordde: 'Malinowski's rechtsbegrip was zo breed dat het niet te onderscheiden viel van het verbindende element van alle sociale verhoudingen'.⁵³ Een tweede benadering legt de nadruk niet op de normen, maar op de instituties, en plakt het label 'recht' daar waar sprake is van het geïnstitutionaliseerd afdwingen van naleving van normen. Ook deze definitie is problematisch: aan de ene kant is zij wel weer heel breed, aan de andere kant omvat zij niet die situaties waarin er helemaal geen formele instituties te pas komen aan de handhaving van normen.

De conceptuele impasse is over de jaren algemeen erkend. Zo verzuchtte Merry 'wie het juridisch centralisme achter zich laat om alle vormen van ordening recht te noemen bemoeilijkt de analyse'.⁵⁴ Tien jaar later stelde ook een overzichtsartikel in het vakblad *Journal of Legal Pluralism* in alle eerlijkheid dat de rechtspluralisten er in al die jaren niet in geslaagd waren om een heldere lijn te trekken tussen statelijke en niet-statale ordes: 'recht is een continuüm dat loopt tussen de helderste vorm van statelijk recht tot de vaagste vormen van sociale controle'.⁵⁵

Terwijl sommige auteurs om deze reden de voorkeur geven aan het begrip 'normatief pluralisme'⁵⁶, stelt Tamanaha voor om te stoppen met de zoektocht naar de essentie van het recht.⁵⁷ In plaats daarvan zouden de percepties van mensen in een gegeven context moeten bepalen wat wel en niet als recht geldt: 'recht is dat wat mensen binnen sociale

⁵¹ Zie voor een aantal samenvattingen: Woodman, Gordon. 1998. Ideological Combat and Social Observation: Recent Debate About Legal Pluralism. *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 42 (21):27-60; Tamanaha, Brian. 2000. A Non-Essentialist Version of Legal Pluralism. *Journal of Law and Society* 27 (2):296-321.

⁵² Tamanaha, Brian. 2008. Understanding legal pluralism: past to present, local to global. *Sydney Law Review* 30:391 e.v.

⁵³ Falk Moore, Sally. 1978. *Law as a Process: an Anthropological Approach*. Boston: Routledge, p. 220, zoals aangehaald in Tamanaha 2000, p. 392

⁵⁴ Merry, Sally Engle. 1988. Legal Pluralism. *Law and Society Review* 22 (5), p. 888

⁵⁵ Woodman, supra n. 41, p. 45

⁵⁶ De Sousa Santos, B. 1995. *Toward a New Common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. New York: Routledge.

⁵⁷ Tamanaha, Brian. 2000. A Non-Essentialist Version of Legal Pluralism. *Journal of Law and Society* 27 (2):296-321.

groepen als zodanig zijn gaan beschouwen en noemen'.⁵⁸ Wat als recht geldt varieert dan sterk per context: het kan alleen gaan om formele rechtsstelsels maar om het gewoonterecht, religieuze stelsels, kapitalistische normatieve stelsels, functionele normatieve stelsels en normatieve stelsels gebaseerd op de notie van gemeenschap. Deze benadering, van onderop, is helemaal in lijn met de rechtsantropologische traditie en benadering, en lijkt daarmee een einde te kunnen maken aan de discussie.

Cultuur

Daar waar antropologen worstelen met de definitie van het recht, worstelen juristen juist vaak met de definitie van 'cultuur' en de uitingen daarvan. Een klassieke definitie onder antropologen gangbare definitie is die van Geertz: 'cultuur is een historisch overgedragen patroon van betekenissen vormgegeven in symbolen, een systeem van overgeërfde concepties die op symbolische manier vorm krijgen en waardoor individuen hun kennis en houding tegenover het leven communiceren, bestendigen en ontwikkelen'.⁵⁹ Cultuur staat niet vast, maar wordt telkens opnieuw onderhandeld binnen de gegeven machtsverhoudingen, waarbij heel verschillende ideeën kunnen bestaan over de inhoud van een gegeven cultuur: wat zegt de Bijbel of de Koran over homoseksualiteit? Mogen vrouwen erven? Is vrouwenbesnijdenis noodzakelijk? Op welke manier, en op welke leeftijd? De gedachten hierover zijn binnen een gegeven 'cultuur' zodanig permanent in ontwikkeling dat antropologen wel hebben verzucht 'culturen bestaan niet'.⁶⁰

Dit inzicht wordt natuurlijk problematisch op het moment dat het recht aan deze fluïde, onderhandelde, betwiste uitingen van cultuur erkenning gaat verlenen. Het recht vraagt per definitie om zekerheid, duidelijkheid en om helder afdwingbare regels. Dit spanningsveld was zichtbaar in het formuleren van de VN Verklaring van de Rechten van Inheemse Volkeren: nadat partijen ruim twintig jaar bakkeleiden over de definitie van 'inheems volk' besloten zij om maar helemaal geen definitie op te nemen. Ook in rechtszaken die gaan over de erkenning van culturele praktijken, bijvoorbeeld als strafvermindering, speelt de problematiek van de definitie: in hoeverre verplicht iemands culturele achtergrond hem tot het nemen van eerwraak⁶¹, is de 'Koran het Mein Kampf' van de Islam⁶², kan voodoo een reële dreiging vormen⁶³ en is het, bijvoorbeeld in Zuid-Afrika, traditioneel gewoonterecht dat alleen een man stamhoofd kan worden⁶⁴? Allemaal vragen waarover binnen een gegeven culturele context getwist wordt, maar waarop de rechter een eenduidig antwoord moet formuleren.

Juist vanwege die juridische behoefte aan eenduidigheid bestaat in de confrontatie tussen het formele recht en uitingen van cultuur die afwijken van de dominante norm het gevaar dat deze uitingen – om erkenning te krijgen – 'geëssentialiseerd' worden; als veel

⁵⁸ Tamanaha 2008, 396

⁵⁹ Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, p. 89

⁶⁰ Van Binsbergen, Wim. 1999. 'Culturen bestaan niet': Het onderzoek van interculturaliteit als een openbreken van vanzelfsprekendheden. Vol. XXIV, Rotterdamse Filosofische Studies. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

⁶¹ Zie bv LJN: BG7447, Rechtbank Groningen, 101007 FA RK 08-766 en in algemene zin Renteln, Alison Dundes. 2004. *The cultural defense*. New York: Oxford University Press.

⁶² Uit de dagvaarding in de zaak-Wilders voor de rechtbank Amsterdam, <http://pvv.nl/images/PDF/dagvaarding%20NL.pdf>

⁶³ LJN: AA8975, Rechtbank Groningen, 030120-99

⁶⁴ Shilubana and Others v Nwamitwa (CCT 03/07) [2008] ZACC 9; 2008 (9) BCLR 914 (CC), Zuid-Afrika

zwaarwichtiger gepresenteerd dan zij eigenlijk zijn. Zo moesten de Komani San in Zuid-Afrika hun ‘anderszijn’ benadrukken (het in lendendoeken gekleed jagen in de woestijn, in plaats van zoeken naar een inkomen en een school voor hun kinderen) om formele erkenning als inheems volk te verkrijgen.⁶⁵ Een klassiek voorbeeld is de beschrijving door Clifford van het proces waarbij de Mashpee indianen in Amerika een stuk grond terugvorderden: de indianen in overhemd en met Amerikaans accent kregen pas echt het begrip van de jury toen zij zich steeds ‘indiaanser’ gingen kleden en gedragen.⁶⁶ Maar ook de discussies rondom de Nederlandse identiteit kunnen als voorbeeld dienen. Toen prinses Maxima in 2007 zei dat de Nederlandse identiteit niet bestond volgden furieuze discussies in de kranten.⁶⁷ Tegelijkertijd liepen pogingen om de Nederlandse identiteit te definiëren stevast vast; zoals historicus Kossmann schreef lijkt het glibberige begrip het meest op “een kwal op het strand”. Toch vragen verschillende vormen van globalisering juist om een explicitering van die identiteit. De met het Verdrag van Lissabon ingevoegde bepaling in het EU-Verdrag, dat de Unie de “nationale identiteit zoals deze besloten ligt in hun politieke en constitutionele basisstructuren” respecteert is hiervan een voorbeeld.⁶⁸ Wat is de nationale identiteit? Iets vergelijkbaars speelt met het inburgeringsexamen, dat nieuwe Nederlanders verplicht af moeten leggen. Welke elementen van de Nederlandse samenleving moeten centraal staan in de toetsen? Vragen als “hoe heet het balkje dat in de supermarkt de boodschappen scheidt” en “wat geeft je aan een buurvrouw die net is bevallen” kunnen lang niet alle mensen in Nederland beantwoorden.⁶⁹ De inhoud van cultuur, en culturele identiteit zijn, kortom, lastig vast te stellen en nog lastiger in wetgeving te vangen.

Gemeenschap

Een derde kernbegrip, en bij nadere inspectie door rechtsantropologen al even ambigu, is dat van de gemeenschap. Gemeenschappen kenmerken zich door een sterke onderlinge verbondenheid, consensus over gemeenschappelijke waarden en instituties die dit bestendigen.⁷⁰ Een gemeenschap, of de nu de Joodse gemeenschap in Antwerpen of de ‘wereldgemeenschap’ is, speelt daarmee een belangrijke rol in het formuleren van normen en het afdwingen van de naleving ervan.

Gemeenschappen zijn daarmee vaak ‘semi-autonome sociale velden’ (sasv), een ander klassiek begrip binnen het rechtspluralisme. Het begrip sasv werd geïntroduceerd door Sally Falk Moore, in haar poging om te beschrijven hoe de Tanzaniaanse Chagga en de New-Yorkse kledingindustrie enerzijds eigen normen genereren en handhaven, maar dat wel doen binnen een bredere juridische context. In de definitie van Falk Moore: een

⁶⁵ Robins, Steven. 2003. Whose modernity? Indigenous modernities and land claims after apartheid. *Development and Change* 34 (2):265-285.

⁶⁶ Beschreven in Clifford, James. 1988. *The Predicament of Culture*. Cambridge: Harvard University Press.

⁶⁷ Dit naar aanleiding van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland*. 79. Den Haag: WRR/Amsterdam University Press, 2007

⁶⁸ Art. 4(2) Geconsolideerde versie van het Verdrag betreffende de Europese Unie, publicatieblad 30/3/2010 NL

⁶⁹ Zie ook www.inburgering.org

⁷⁰ Tönnies, F. 1887. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, beschrijft gemeenschappen als verbonden op de organische, natuurlijke wil terwijl de ‘maatschappij’ (gesellschaft) gekenmerkt wordt door een gedeelde rationele, instrumentele doelstelling. Zie ook Von Benda-Beckmann, Keebet, and Andre Hoekema, eds. 1998. *Over de grenzen van gemeenschappen: Gemeenschap, staat en recht*. 's-Gravenhage: Elsevier bedrijfsinformatie.

semi-autonoom social veld kan ‘regels stellen en naleving solliciteren of afdwingen, maar bevindt zich tegelijkertijd in een bredere sociale matrix die een rol kan spelen, en speelt, soms op uitnodiging van individuen binnen het veld, soms van buitenaf ingebracht’.⁷¹ Het concept sasv is over de jaren niet alleen gebruikt om traditionele gemeenschappen te analyseren, maar ook bijvoorbeeld om te verklaren hoe de eigen cultuur binnen bedrijven implementatie van gelijkebehandelingswetgeving bemoeilijkt.⁷²

Hoewel begrippen als ‘gemeenschap’ en ‘sasv’ de homogeniteit in het normatieve kader benadrukken, is het ook hier belangrijk om ook te houden voor de verschillende ideeën over wat recht is en zou moeten zijn binnen een gegeven gemeenschap. Daarbij is er een cruciale rol weggelegd voor de ‘vertalers’; zij die de normen van de gemeenschap naar buiten toe ‘vertolken’. In de koloniale tijd benaderden antropologen vaak de oude mannen in een dorp om, onder de baobab, aan hen te vragen welke regels met betrekking tot grondbezit en huwelijk golden, om vervolgens deze versies in handboeken over gewoonterecht vast te leggen.⁷³ Dit terwijl jonge vrouwen hoogstwaarschijnlijk hele andere regels hadden benadrukt. Dergelijke processen spelen nog steeds in discussies over wie de Koerdische of de Turkse gemeenschap vertegenwoordigt in gesprekken met de Nederlandse overheid, of wie namens een inheemse gemeenschap onderhandelt met een mijnbedrijf.

Nog een voorbeeld uit Nederland van hoe ingewikkeld het is om vast te stellen wat de gemeenschap is en wil, terwijl het formele recht daar soms wel om vraagt. Scholen zijn in Nederland sinds 2006 verplicht om “actief burgerschap en sociale integratie” te stimuleren.⁷⁴ De onderwijsinspectie definieert burgerschap als “gemeenschapszin” en werkt dit uit als “Het aandacht schenken aan de basiswaarden van de democratische rechtsstaat”.⁷⁵ Deze basiswaarden zijn dan vooral vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen en verdraagzaamheid. Wat scholen op dit gebied doen heeft juridische consequenties, zoals in het geval van de As-Siddieq school waarvan het budget gekort werd vanwege het niet voldoen aan deze verplichtingen.⁷⁶ Kennelijk had deze school een andere opvatting van gemeenschapszin en burgerschap dan de onderwijsinspectie.

Recht, cultuur, gemeenschap: het zijn dus allemaal begrippen waarvan volgens rechtsantropologen geen eenduidige, ‘essentialistische’ definitie te geven valt. In plaats daarvan moet in een gegeven context de betekenis van deze begrippen in de ogen van de meestbetrokkenen in kaart gebracht worden, net als de instituties and de politieke processen. Pas dan valt te bezien welke normatieve stelsels binnen de sociaal-politieke context conflicteren en wat hiervan de gevolgen zijn. Wel gelden een paar

⁷¹ Falk Moore, Sally. 1973. Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study. *Law and Society Review* 7: p. 719

⁷² Griffiths, J. 1996. De sociale werking van het recht: een kennismaking met de rechtssociologie en de rechtsantropologie. Nijmegen: Ars Aequi Libri; Holtmaat, H.M.T., ed. 2000. De Toekomst van Gelijkheid; De juridische en maatschappelijke inbedding van de gelijkebehandelingsnorm. Deventer: Kluwer.

⁷³ Chanock, M. 2000. 'Culture' and human rights: orientalism, occidentalism and authenticity. In *Beyond Rights Talk and Culture Talk: Comparative Essays on the Politics of Rights and Culture*, edited by M. Mamdani. Claremont: David Philip Publishers.

⁷⁴ {{2736 Oomen,Barbara 2009}}

⁷⁵ Inspectie van het Onderwijs. 2006. Toezicht op Burgerschap en Integratie. Utrecht

⁷⁶ Rapport over de As-Siddieq school,

http://www.onderwijsinspectie.nl/binaries/content/assets/Actueel_publicaties/2009/IBS+As-Siddieq+Rapport+van+bevindingen+17+juni+2009.pdf

algemeenheden, bijvoorbeeld dat globalisering heeft geleid tot een toename van dit rechtspluralisme. Dit enigszins paradoxale fenomeen komt hieronder aan de orde.

3. Globalisering en rechtspluralisme

Het begin van de 21ste eeuw kenmerkt zich op veel gebieden door een universalisering van het recht: internationale tribunalen berechten misdrijven tegen de menselijkheid, begaan in landen als Rwanda, Oost Timor en voormalig Joegoslavië op basis van het leerstuk van de universele jurisdictie.⁷⁷ Mensenrechtenverdragen als het Vrouwenverdrag en het Kinderrechtenverdrag zijn geratificeerd door vrijwel alle landen ter wereld, en spelen een steeds grotere rol in lokale discussies over gelijke rechten en toegang tot natuurlijke hulpbronnen.⁷⁸ Bij de opbouw van de rechtsstaat in landen die in puin ligt zijn steeds meer internationale adviseurs betrokken, met in hun koffer ‘justice packages’ die als voorbeeld kunnen gelden voor de grondwet, de organisatie van de rechterlijke macht en alle andere juridische instituties.⁷⁹ Daarnaast vindt steeds meer rechtsvorming op internationaal en regionaal niveau plaats; de invloed van de Europese Unie en de Raad van Europa – via het EVRM – in Nederland zijn daarvan een voorbeeld. Maar ook de Amerikaanse advocatenkantoren en bedrijven die vragen om de invoering van de hen bekende rechtsfiguren als de ‘trust’.

Toch heeft dit alles niet geleid tot een ‘McDonaldisering’ van het recht, maar eerder tot een grotere mate van rechtspluralisme. Op juridisch niveau biedt juist het internationale recht veel ruimte voor de erkenning van collectieve identiteiten, zoals culturele rechten en de rechten van inheemse volkeren. Meer sociologisch bezien laat globalisering – als de toegenomen interactie tussen mensen, informatie, kapitaal – ook versterking van gemeenschappen anders dan de staat toe. De contacten binnen de Ummah, de Islamitische gemeenschap, via televisieschotel, reizende imams en geldstromen wereldwijd, zijn hiervan een voorbeeld, net zoals de manier waarop inheemse volkeren ‘tips and tricks’ uitwisselen op internationale conferenties en via internet. Meer psychologisch roept juist globalisering ook een tegenreactie op: een hang naar authenticiteit, een nadruk op de eigen cultuur, taal en gebruiken. Dit proces heet wel ‘glocalisering’.⁸⁰ Een nadruk op traditionele rechtspleging, religieuze gebruiken maar ook culturele manifestaties als koninginnedag vallen dan te duiden als een afzetten tegen de ‘oprukkende’ wereldorde. Hieronder volgen drie voorbeelden van hoe juist globalisering rechtspluralisme (al dan niet erkend door de staat) in de hand werkt: uit het internationale strafrecht, de rechten van inheemse volkeren en op het gebied van taalrechten.

Alternatieve rechtspleging in het internationaal strafrecht

In 2007 klopte een groep Acholi leiders, uit Noord-Uganda, aan bij het Internationaal Strafhof in Den Haag. Zij vroegen om het intrekken van de dagvaardingen tegen onder

⁷⁷ Reydams, Luc. 2003. *Universal Jurisdiction: International and Municipal Legal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

⁷⁸ Risse, Thomas, Stephen C. Ropp, and Kathryn A. Sikkink. 1999. *The power of human rights: international norms and domestic change*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁷⁹ Carothers, Thomas. 2003. *Promoting the rule of law abroad: The problem of knowledge*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

⁸⁰ Zie uitgebreider Oomen, Barbara. 2009. *Universele rechten, lokale gevechten: over de werking van het rechtspluralisme*. Amsterdam: Vossiuspers.

andere Joseph Kony, de leider van de Lord's Resistance Army, verantwoordelijk voor 20 jaar oorlog en talloze grove mensenrechtenschendingen. In plaats van de internationale rechtspleging stelden de stamhoofden voor om traditionele mechanismen van geschillenbeslechting te gebruiken om de bevolking met elkaar te verzoening. Matu Oput, bijvoorbeeld, het gezamenlijke drinken van een bittere drank gemaakt van wortels, of de al eerder beschreven ceremonie waarbij ex-soldaten door een rauw ei stappen, om een nieuw begin te markeren. Deze nadruk op alternatieve vormen van rechtspleging kreeg zelfs z'n beslag in de Ugandese vredesakkoorden, waarin bepaald werd dat in plaats van via het internationaal strafrecht er via traditionele rechtspleging naar het verleden zou worden gekeken.⁸¹

Ook in buurland Rwanda bracht juist de nadruk op internationale rechtspleging een vergelijkbare tegenreactie teweeg. Hier ging de internationale gemeenschap in reactie op de genocide van 1994, die aan een tiende van de bevolking het leven kostte, over de oprichting van het Rwanda Tribunaal. Terwijl miljoenen euro's stroomden naar dit eerste internationale tribunaal, nabij de wildparken in Tanzania, koos de Rwandese regering voor het instellen van *gacaca*. In deze 'rechtbanken in het gras', losjes gemodelleerd op de traditionele dorpsrechtbanken berechtten ongeschoolde dorpsrechters ruim 800.000 verdachten van genocide.⁸² Daarbij benadrukte de regering, en deels ook de bevolking, steeds dat het hier om een 'traditionele', 'authentieke', 'eigen' vorm van rechtspleging ging, dichterbij, goedkoper, vertrouwd en meer op verzoening gericht dan de internationale tribunalen.

Dit zijn niet de enige voorbeelden. De *busingantahe* in Burundi, of het proces van *Nahe Biti* in Oost-Timor leggen ook de nadruk op lokale rituelen als alternatief voor internationale strafrechtspleging.⁸³ Omdat in deze contexten internationale en nationale tribunalen naast waarheidscommissies en traditionele mechanismen opereren ontstaat een nieuw soort rechtspluralisme.⁸⁴ Dit ook omdat de betrokken instanties vaak heel verschillende doelstellingen hebben: straffen, verzoenen, waarheidsvinding of herstel. Een Rwandese génocidaire die voor de *gacaca* verschijnt ziet zo de nadruk op verzoening, en herstel van de gemeenschap, terwijl in het discours van het Rwanda tribunaal de nadruk sterk op individuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid ligt. Richard Wilson beschreef bijvoorbeeld, vanuit rechtspluralistisch perspectief, het verschil tussen het discours van de Waarheidscommissie in Zuid-Afrika en de vraag om wraak voor Apartheid die hij in de townships aantrof.⁸⁵

In de nadruk op traditionele rechtspleging is het wel van belang om te benadrukken hoezeer juist de internationale context de 'heropleving', en soms zelfs uitvinding, van de

⁸¹ Allen, Tim. 2006. *Trial Justice: The International Criminal Court and the Lord's Resistance Army, African Arguments*. London, New York and Cape Town: Zed Books and David Philip; Hovil, Lucy, and Joanna Quinn. 2005. Peace First, Justice Later: Traditional Justice in Northern Uganda. In *Refugee Law Project Working Papers*. Kampala: RLP.

⁸² Oomen, Barbara. 2006. Rwanda's *gacaca*: objectives, merits and their relation to supranational criminal law. In *Sentencing and Sanctioning in Supranational Criminal Law*, edited by R. Haveman and O.

Olusanya. Antwerp-Oxford: Intersentia; Uvin, Peter. 2003. The *gacaca* tribunals in Rwanda. In *Reconciliation after Violent Conflict: A handbook*, edited by D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

⁸³ Voor meer voorbeelden zie Huyse, Luc, and Mark Salter. 2008. *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences*. Stockholm: IDEA.

⁸⁴ Oomen, supra n. 64.

⁸⁵ {{1366 Wilson, Richard 2000}}

alternative geschillenbeslechtingmechanismen in de hand werkt. Zo financierde een internationale, christelijke ngo de reis van de Ugandese stamhoofden naar Den Haag, juist omdat zij de nadruk op verzoening onderschreven. De Rwandese *gacaca* werden geheel gefinancierd door de internationale gemeenschap: de scooters van monitors door de Canadesen, de radio's voor de rechters door de Nederlanders, de digitalisering van de uitkomsten door ontwikkelingsorganisatie UNDP.⁸⁶ Een van de grote vragen die hierbij op komt betreft de legitimiteit van de verschillende mechanismen in de ogen van de meestbetrokken; hiernaar doen dan ook steeds meer rechtsantropologen onderzoek.⁸⁷

De rechten van inheemse volkeren

Een ander goed voorbeeld van de verwevenheid tussen globalisering en rechtspluralisme betreft de rechten van inheemse volkeren. Juist het mensenrechtengedachtegoed legt veel nadruk op de inherente waarde van culturele diversiteit. De waarborg uit artikel 27 van de Universele Verklaring van de Rechten van Mens van 1948 dat iedereen deel kan nemen aan het culturele leven van de gemeenschap werd gevolgd door een veelheid aan veel verder gaande minderheidsrechten, zoals de garanties in het Bupo Verdrag en het IVESCR, de Conventie 169 van de ILO en de in 2007 aangenomen VN Verklaring inzake de rechten van inheemse volkeren. Naast de toegenomen codificatie van culturele en collectieve rechten staat de laatste jaren ook de implementatie ervan centraal, bijvoorbeeld via de jurisprudentie van bijvoorbeeld het Interamerikaanse Hof, dat in het Saramaka arrest bepaalde dat een minderheidsgroep in Suriname recht op communaal grondbezit had.⁸⁸

In het internationale recht vinden gemeenschappen die vaak al eeuwenlang strijden voor meer autonomie of zeggenschap over de natuurlijke hulpbronnen dus in toenemende mate een hefboom voor lokale verandering. Daarbij is veel onderling contact tussen deze gemeenschappen, zoals in de VN werkgroep voor inheemse volkeren, of via internet. Ook speelt hier de door Risse beschreven 'mensenrechtenspiraal', een een-tweetje tussen lokale en internationale ngo's in het afdwingen van mensenrechten.⁸⁹ Zo kan de Speciale Rapporteur voor de Rechten van Inheemse Volkeren de zorgen van lokale indianenstammen onder de aandacht van de eigen regering brengen.

Ook op een andere manier geldt hier dat globalisering de juridische nadruk op het eigene, en daarmee rechtspluralisme, in de hand werkt. Het is vaak pas op het moment dat een internationaal mijn- of houtkapbedrijf aan de horizon verschijnt dat het van belang wordt om – tot dusver vanzelfsprekende – rechten op grond en natuurlijke hulpbronnen te benadrukken. Dit mondt dan ook vaak uit in een, in het recht verpakte, botsing tussen twee werelden. De nadruk op kapitalisme, individuele eigendom en rechtszekerheid van

⁸⁶ Oomen, Barbara. 2005. Donor-driven justice and its discontents: the case of Rwanda. *Development & Change* 36 (5): 887-910.

⁸⁷ Kelsall, Tim. 2009. Culture under cross-examination: International Justice and the Special Court for Sierra Leone. Cambridge: Cambridge Studies in Law and Society; McEvoy, Kieran, and McGregor. 2008. Transitional justice from below: grassroots activism and the struggle for change. Edited by H. Publishing. Oxford; Wilson, Richard. 2000. Reconciliation and Revenge in Post-Apartheid South Africa. *Current Anthropology* 41 (1):75-98.

⁸⁸ Saramaka People vs Surinam, IACHR, judgment of 28 November 2007

⁸⁹ Risse, Thomas, Stephen C. Ropp, and Kathryn A. Sikkink. 1999. *The power of human rights: international norms and domestic change*. Cambridge: Cambridge University Press.

de internationale bedrijven staat loodrecht op de nadruk op gemeenschapszin, collectieve eigendom en respect voor de natuur van het inheemse volk in kwestie. Ook hier geldt trouwens weer dat de vraag wat dan de traditionele rechten op dit gebied zijn, en wie bij de gemeenschap hoort en namens deze mag spreken tot grote strijd kan leiden.

De erkenning van taalrechten

In 2010 stelde de Nederlandse regering voor om het gebruik van de Nederlandse taal vast te leggen in de Grondwet. Vanuit rechtspluralistisch perspectief valt dit te duiden als een behoefte om in een tijdperk van globalisering de eigen identiteit te benadrukken. Alleen al puur juridisch gezien wordt ook een land als Nederland gekenmerkt door een steeds grotere overlap van verschillende rechtsregimes: nationaal, Europees, internationaal waarbij op een feit of gebeurtenis heel verschillende normen van toepassing kunnen zijn. Daarbij lijkt ook hier de toegenomen internationalisering de behoefte om het eigene te benadrukken, en te expliciteren, in de hand te werken.

Tegelijkertijd biedt het internationale recht ook hier de mogelijkheid om de rechten van substatelijke gemeenschappen te benadrukken. Zo is er juist onder druk van de EU en de Raad van Europa steeds meer aandacht voor de taal en cultuur van de Roma in Nederland, Ook bepleitten de Friezen met een nadruk op het Europees handvest voor regionale talen of talen van minderheden opname van het Fries in de Grondwet. Juist de erkenning van de Friezen als nationale minderheid, in het Kaderverdrag inzake de Bescherming van Nationale Minderheden, gaf extra steun aan de strijd om erkenning dat *Friezen binne oars as oars* - Friezen zijn anders dan anderen. Het gebruik van het Fries, op school en in officiële documenten, heeft met deze erkenning een enorme impuls gekregen.

In al deze voorbeelden blijkt hoezeer juist het uitbouwen van de internationale rechtsorde, en andere vormen van globalisering, rechtspluralisme in de hand werkt. Zoals beschreven gaat de belangstelling van rechtspluralisten vooral uit naar wat nu, binnen een sociale context, beïnvloedt hoe die normatieve ordes op elkaar inwerken. De volgende paragraaf gaat dan ook in op de steeds vaker gestelde vraag wat globalisering betekent voor de verhouding *tussen* de verschillende normatieve ordes in kwestie.

4. Interacties

In 1992 schetste Sally Merry al hoezeer de intellectuele agenda van het rechtspluralisme niet zou moeten bestaan uit het beschrijven van normatieve ordes op zich, maar zich juist zou moeten richten op de interacties tussen deze ordes:

'A focus on the dialectic, mutually constitutive relations between state law and other normative orders emphasizes the interconnectedness of social orders and the vulnerability of local places to structures of domination far outside their immediate worlds. This theoretical position considers how state law penetrates and restructures other normative orders and how nonstate normative orders resist and circumvent penetration or how they even capture and appropriate state law. It also examines how, in turn, informal normative orders or systems of private

governance affect state law. Indeed, legal pluralism can be seen as the key concept in a postmodern view of law'⁹⁰

In iedere gegeven context van rechtspluralisme werken normatieve ordes op elkaar in, en versterken zij elkaar, zij het in ongelijke machtsverhoudingen. Hieronder volgt kort aandacht voor drie aspecten van dit proces: de sociale effecten van mensenrechtenimplementatie in een context van culturele diversiteit, de constituerende effecten van culturele rechten, en discussies over interlegaliteit.

De sociale effecten van mensenrechtenimplementatie

Mensenrechten zijn steeds belangrijker als de 'taal' waarin claims met betrekking tot natuurlijke hulpbronnen, of op het gebied van gelijke behandeling 'geframed' worden.⁹¹ Van Mali tot Maleisië, van Zuid-Afrika tot Zweden verbinden mensenrechten nu steeds meer lokale zorgen met de bepalingen van internationale verdragen. Maar hoe 'landen' deze rechten nu in een bepaalde sociale context en leiden zij daadwerkelijk tot sociale en politieke verandering?

Een invloedrijk onderzoek op het gebied van mensenrechtenimplementatie en culturele diversiteit was dat van Sally Engle Merry.⁹² Zij bestudeerde hoe het VN Vrouwenverdrag discussies over huiselijk geweld beïnvloedt in landen als India, China, Hawaii en Hongkong. Juist vanwege de culturele en religieuze achtergrond van het denken over de positie van de vrouw en de legitimatie van huiselijk geweld bleek het bijzonder belangrijk om vrouwenrechten te 'framen' in culturele en religieuze termen, zoals naastenliefde. Een cruciale rol in dit proces van 'vernacularization', 'vertaling', spelen de 'translators' die met een voet in de gemeenschap staan en met een in de internationale gemeenschap. Dit, concludeert Merry, is de paradox van de vertaling van mensenrechten: om effectief te zijn moeten zij aangepast worden aan de lokale context, maar in het proces verliezen zij wel een deel van de kernwaarden waarop zij gebaseerd zijn.

Een voorbeeld uit eigen land zijn de SGP-zaken, waarin de vraag centraal staat of de Nederlandse regering op grond van het Vrouwenverdrag maatregelen moet nemen tegen een partij die – op bijbelse grondslag – vrouwen van de kieslijst weert.⁹³ Deze zaken werden aanhangig gemaakt door mensenrechtenngo's als de Stichting Proefprocessenfonds Clara Wichmann, die geen streng gereformeerde vrouw bereid vonden om partij te zijn. Dit deels vanwege het gesloten karakter van de orthodox-protestantse gemeenschap in Nederland, dat op veel manieren te kenschetsen valt als een semi-autonoom sociaal veld. Een rechtssociologisch interessante vraag is wat de sociale

⁹⁰ Merry, S.E. 1992. Anthropology, Law, and Transnational Processes. *Annual Review of Anthropology* 21:358.

⁹¹ Zie bv Goodale, Mark, and Sally Engle Merry. 2007. *The Practice of Human Rights: Tracking Law between the Global and the Local*, Cambridge Studies in Law and Society. Cambridge: Cambridge University Press; Somers, Margaret R., and Christopher N.J. Robert. 2008. Toward a New Sociology of Rights: A Genealogy of "Buried Bodies" of Citizenship and Human Rights. *Annual Review of Law and Social Science*.

⁹² Merry, Sally Engle. 2006. *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*. Chicago: University of Chicago Press.

⁹³ Dölle, A.H.M. 2006. De SGP onder vuur. In *DNPP Jaarboek 2005*, edited by DNPP. Groningen: DNPP; Peters, J & K. Bleeker (2008). *Staat moet SGP aanpakken maar ook subsidiëren: over botsende competenties en grondrechten*, NJB nr. 10, 7 maart 2008, p. 556-563

effecten van de rechtszaken binnen de strenggereformeerde kring zijn. Hier blijkt dat juist deze rechtszaken vaak averechts werken, en tot meer conservatisme leiden. Daar waar strenggereformeerde mannen en vrouwen op dit gebied van mening veranderen, is dit vooral op basis van Bijbelse argumenten, zoals het feit dat er in de Bijbel ook vrouwelijke leiders voorkomen.⁹⁴

In een onderzoek naar het functioneren van mensenrechteninstellingen kwam Mertus, bijvoorbeeld in Denemarken, tot vergelijkbare inzichten: vaak kunnen mensenrechten alleen effectief worden ingeroepen als dat gebeurt in de lokale 'taal', in dit geval van diversiteit en non-discriminatie.⁹⁵

De constituerende effecten van culturele rechten

Bovenstaande inzichten gaan over de invloed van op individuele leest geschoeide rechten in een lokale context. Hiernaast hebben rechtsantropologen in de afgelopen jaren ook uitgebreid gekeken naar de sociale effecten van de erkenning van culturele rechten.

Vaak beklijft het beeld dat de formele erkenning van culturele rechten, zoals taalrechten of de rechten van inheemse volkeren, een neutrale bezigheid is: het spiegelen van dat wat in de samenleving leeft. Maar juist de erkenning door de staat van collectieve identiteiten, traditionele rechtbanken, stamhoofden, een taal of een culturele gemeenschap kan tot grote verschuivingen leiden. Discussies laaien bijvoorbeeld op over wie wel en niet bij een gemeenschap hoort en daarmee toegang heeft tot de gemeenschapsgrond. Vaak leidt statelijke erkenning tot een versterking en een transformatie van de collectieve identiteit, en soms zelfs tot een ware 'etnogenesis'.⁹⁶

Zo bleek in Zuid-Afrika dat de erkenning van traditioneel leiderschap en gewoonterecht onder het democratisch bestel leidde tot een heropleving van deze instituten. Gewoonterechtbanken die jaren niet hadden gefunctioneerd werden weer in gang gezet, leden van koninklijke families van de universiteit geplukt om als stamhoofd gekroond te worden, en oude tradities ofwel afgestoft ofwel opnieuw uitgevonden.⁹⁷ "Het is nu tijd om terug te gaan naar onze traditie", zo duiden veel Zuid-Afrikanen het nieuwe democratisch bestel.

Interlegaliteit

Rechtspluralist Hoekema heeft als zijn onderzoeksobject niet zozeer de gemeenschap, maar de mensen die leven en geschillen beslechten in de context van rechtspluralisme. Een kernbegrip in hun handelen is dat van interlegaliteit.⁹⁸ In een situatie van interlegaliteit beroepen individuen zich vaak op meerdere rechtsregimes, en bewegen

⁹⁴ Oomen, Barbara, Joost Guijt, Matthias Ploeg, Iris Meijvogel, and Niels Rijke. 2010. Van Walswetten en de Wil van God: orthodox protestantse perspectieven op de gelijkebehandelingszaken. *NJB* 4:165-222; zie ook Rosenberg, Gerald N. 2008. *The Hollow Hope: can courts bring about social change?* Chicago: University of Chicago Press.

⁹⁵ Mertus, Julia. 2008. *Human Rights Matters: local politics and national human rights institutions*. Stanford: Stanford University Press.

⁹⁶ Assies, Willem. 2000. Indigenous peoples and reform of the State in Latin America, edited by W. Assies, G. Van der Haar and A. Hoekema. Amsterdam: Thela Thesis.

⁹⁷ Oomen, Barbara. 2005. *Chiefs in South Africa: Law, Power and Culture in the Post-Apartheid Era*. Oxford; Pietermaritzburg & New York: James Currey; University of KwaZulu-Natal Press & Palgrave.

⁹⁸ De Sousa Santos, B., and C.A. Rodriguez-Garavito. 2005. *Law and Globalization from Below: Towards a Cosmopolitan Legality*. Cambridge: Cambridge University Press.

hiertussen heen en weer.⁹⁹ Daarbij ontstaat ook de vraag naar ‘interne conflictregels’ die bestaan op het moment dat twee of meer normatieve regimes met elkaar botsen.¹⁰⁰ Zo werd een moordzaak in Ecuador berecht door inheemse autoriteiten, die de nadruk legden op een rituele rondgang over brandnetels en verzoening met de gemeenschap, en daarna door de staatsrechter. Hierbij boog de rechter zich over de vraag of het niet ging om *ne bis in idem*, en antwoordde – in de eerste instantie – dat dit inderdaad het geval was.¹⁰¹

En de huis-tuin-en keuken jurist?

Na deze rondgang van Ecuador naar Hongkong en Staphorst rijst de vraag wat het rechtssociologisch leerstuk van het rechtspluralisme de gewone jurist te bieden heeft.

In dit stuk is rechtspluralisme beschreven als de rechtssociologische studie van het naast elkaar bestaan van verschillende normatieve ordes binnen een sociaal veld, en hun wederzijdse beïnvloeding.

Juist de globalisering van de samenleving maakt dat een dergelijk perspectief ook in Nederland steeds belangrijker is. Dit ten eerste omdat verschillende culturen en gemeenschappen – hoe lastig te definiëren ook - binnen de Nederlandse hun eigen normatieve ordes kennen. Studentenverenigingen, de Roma, agrarische gemeenschappen, kerkgenootschappen - zij vallen allemaal te conceptualiseren als sociale velden waarvan de normen interacteren met het statelijk recht. Daarnaast is dat statelijk recht veel minder homogeen dan het ooit was: lokale, regionale en supranationale normen spelen op allerlei manieren op elkaar in. Het rechtspluralisme biedt een empirisch gefundeerd begrip van hoe al die verschillende normatieve ordes in een gegeven context op elkaar in kunnen werken en welke factoren daarop van invloed zijn. Zo is het inzicht dat globalisering vaak gepaard gaat met een roep om versterking van de lokale identiteit niet alleen van toepassing op inheemse volkeren, maar ook op het denken over de plaats van de Nederlandse Grondwet in de zich uitbreidende Europese Unie.

Daarnaast kan het rechtspluralisme, zoals iedere tak van de rechtssociologie, bijdrage aan inzicht in de macht en de grenzen van het recht. Een voorbeeld als dat van de constituerende effecten van culturele rechten laat zien dat ‘law matters’. Tegelijkertijd waarschuwt de theorie van de semi-autonome sociale velden beleidsmakers en politici tegen al te enthousiaste aannames over het vermogen van het recht om sociale verandering teweeg te brengen. Of het nu gaat om Zuid-Amerika, Azië of gewoon om Nederland.

⁹⁹ Von Benda-Beckmann, Keebet. 1984. *The broken stairways to consensus: Village justice and state courts in Minangkabau*. Dordrecht: ICG printing gebruikt hiervoor de term “forum-shopping”

¹⁰⁰ Hoekema, A. J. 2003. *Rechtspluralisme en interlegaliteit, Oraties UvA*. Amsterdam: Vossiuspers.

¹⁰¹ Thomas, Marc Simon. 2009. *Legal pluralism and interlegality in Ecuador: the La Cocha Murder Case*. Amsterdam: CEDLA.